

1.1. Byens væsen

Det er blevet sagt, at man ved, at man har med en by at gøre, når man møder en. Det kan muligvis være sandt, men det er at gå galt i byen ikke at præcisere, hvad man taler om, når man taler om byer. Det er også blevet sagt, at det er lige så svært at definere en by som en skov eller en ørken.¹ Det er altså ikke let, men en indkredsning af, hvad der skiller byer som bosætningsenhed fra andre bosættelser, er nødvendig for det følgende.

En almenlydig bydefinition eksisterer ikke. Men behovet for en nærmere definition er unægteligt påtrængende, da begrebet ”by” på nutidsdansk er flertydigt og vagt. På dansk kan ”by” i vore dage bruges om bebyggelsesformer, der strækker sig fra små samlinger huse på landet og landsbyer, over middelstore bebyggelser, der på tysk kaldes *Stadt*, på engelsk *town*, og til storbyerne, på engelsk *cities*.² Før kommunalreformen i 1970 var det nemmere i Danmark. Da havde man faktisk stadig middelalderens byer, købstæderne, levende i form af ”købstadskommuner”. Men de blev afskaffet, og købstæder, defineret ved deres særlige næringsrettigheder og en vis grad af administrativt selvstyre, eksisterer ikke mere i Danmark.

Bydefinitionen

I tysk forskning har man længe arbejdet med en definition af middelalderbyen, forstået som byen fra 1100-1200-tallet og frem til reformationen. Den tyske historiker Franz Irsigler har for nylig fremlagt en sammenfattende version af definitionen, der også omfatter visse beskrivende elementer. Han definerer middelalderbyen som forskellig fra landsbyer og ikke-agrarer bebyggelser med kun et formål som klostrene. Den er forskellig, idet den indeholder 1) en relativt stor bebyggelse med fortættet struktur, 2) en erhvervsmæs-

sigt specialiseret og socialt lagdelt befolkning, 3) selvforvaltningsorganer og en på fællesskabsstrukturer byggende retsordning, som sikrer frie livs- og arbejdsformer, 4) centrale funktioner af politisk-militær, økonomisk og kultisk-kulturel art for en bestemt region eller en regions befolkning.³

Det er en temmelig specifik definition, hvor opfyldelsen af punkt 3 og 4 kan støde på vanskeligheder i vor sammenhæng, fordi vi vil behandle ikke kun middelalderbyerne fra 1200-tallet og fremefter, købstæderne, som direkte videreførtes i renæssancens og nyere tids danske købstæder, men også tidligere byformer. Købstæderne opfylder til fulde alle betingelserne, idet de både har en grad af kommunalt selvstyre og indeholder kirker og ofte mange andre centrale funktioner. Vi vil imidlertid også inkludere en skitse af de tidlige bebyggelser fra 700-, 800- og 900-tallet, som nogle kalder proto-byer, wiks, eller emporier, og vi vil ikke uden videre ekskludere en række høj- og senmiddelalderlige småsamfund fra byernes række.⁴

Skal man definatorisk inkludere de tidlige emporier, eller hvad man nu vælger at kalde de tidlige byliggende steder, kan man i al fald for visse af dem næppe inddrage et karakteristikum, som er med til at definere middelalderbyen, nemlig det tætte økonomiske og institutionelle forhold til oplandet.⁵ Til gengæld havde de tidlige emporier andre centralfunktioner og indgik i langtrækkende netværk, der kunne strække sig over hele Nordeuropa.⁶ Man kan bl.a. på grund af manglende kilder heller ikke lægge vægt på middelalderbyens særtræk, nemlig dens selvstændige privilegerede status, dens selvforvaltning. Derfor kan man blive nødt til at arbejde med minimaldefinitioner af den type, som den norske arkæolog Dagfinn Skre har advokeret for i forbindelse med sin publicering af emporien Kaupang i Norge: En by er et relativt tæt beboet sted med perma-

nente grunde af en vis størrelse, hvor flertallet af indbyggerne har deres vigtigste indkomst fra ikke-levneds-middelproducerende beskæftigelse.⁷ Den permanente beboelse er naturligvis vigtig, da sæsonmarkeder bliver udelukket ved dette krav.

Skres definition er egentlig ikke så forskellig fra den, som middelalderforskeren Olaf Olsen foreslog i 1975, nemlig at byer var steder med 1) en vis tæthed i bebyggelsen i forhold til omegnen, 2) en vis økonomisk specialisering, 3) retslig adskillelse fra oplandet, egen administration og særlige økonomiske rettigheder, samt 4) permanent bosættelse.⁸ Forskellen mellem Skre og Olsen ligger navnlig i, at Olsen af byen kræver den form for retslig-administrativ adskillelse, som vi kun med sikkerhed kan fastslå for middelalderen. Det retsligt-administrative som vigtigt kriterium har imidlertid fået en interessant understøttelse af middelalderarkæologen Anders Andréén, der peger på, at vi lige fra 1000-tallets første skriftlige kilder ser, at danske byer betaler skat, en særlig byskat. Han definerer derfor de danske mid-

Fig. 1.1.1. Carta Marina eller "Søkortet" er tegnet af Olaus Magnus 1527-39 og trykt som træsnit 1539 i Venedig. På kortet er de fleste danske byer indtegnet. Foto: Uppsala Universitetsbibliotek.

Fig. 1.1.2. Byer er ikke mere markeret på nogen særlig måde i landskabet, hvad der afspejler, at betegnelsen "by" ikke mere er præcis. Populært kaldes skilte som dette ganske vist for byskilte, men egentlig markerer de blot et tættere bebygget område, hvor færdselslovens regler for tættere bebygget område gælder. Foto: Colourbox.

delalderbyer som ”fiskalt afgrænsede tætsteder og centralsteder” og lægger sig hermed i forlængelse af Max Weber, der også fremhævede beskatningsoverherredømme som karakteristisk for middelalderbyen. Måske er særbeskatning virkelig et centralt træk ved de byer, som vi her beskæftiger os med. Der var i al fald næppe andre former for regulær beskatning i 1000-tallets samfund end byskatter, og der er grund til at tro, at også bebyggelser som 800-900-tallets Hedeby, Ribe og Aarhus har betalt særlige afgifter til en magthaver for at kunne handle i fred.⁹ Det var noget ganske specifikt for byerne, at folk kunne mødes og købslå i fred. Det gav man en afgift for, som naturligvis var vigtig for den magt, der garanterede freden. Selve handelen opfatter vi i modsætning til visse forskere som et konstant og essentielt indslag i de danske byer lige fra deres opståen.¹⁰

Karakteristika for middelalderbyen

Målet for denne bog er at beskrive de danske byer fra år 700 til reformationen i 1536. Periodemæssigt strækker vi os altså fra tiden før vikingetiden, gennem denne periode, der traditionelt sættes til år 700/800-1050 og frem gennem middelalderens 500 år, fra 1050-1536.

For i praksis at udskille byer kan man, som det blev understreget i det svenske projekt *Medeltidsstaden*, se på det funktionelle, det topografiske og det retslige.¹¹ Kan man finde typiske byfunktioner inde i bebyggelsen og i forhold til dens opland? Er der topografiske træk, der definerer lokaliteten som tæt bebygget, med gadenet, bymur eller vold? Byprivilegiet og byloven er så at sige adelsmærket for middelalderbyen – det, som virkelig kendetegner dens relative selvstændighed sammen med tilstedeværelse af råd, borgmester og bysegl. Blot må det siges, at fravær af disse træk ikke er ensbetydende med, at en lokalitet ikke er en by. Det er nemlig fænomener, der først kommer i løbet af 1100-1200-1300-tallet, og overleveringen af skriftlige kilder, der dokumenterer det, er ofte ikke god. Kongelig udmøntning er et træk, der ofte er forbundet med byer, og som man bør være opmærksom på. Det er en byindikator, men det er ikke noget ufejlbarligt tegn på en by, at der er slået mønt her. Et eksempel på det er de møn-

Fig. 1.1.3. Smykkebrakteat fra første del af 1100-årene med en idealfremstilling af en by med tårne og spir. Det omgivende bånd kan opfattes som en stiliseret bymur med 12 åbninger, og måske er motivet en symbolsk fremstilling af Guds by, Jerusalem. Smykket blev fundet ved gravning foran Det Gamle Rådhus i Ribe. Foto: Sydvestjyske Museer.

ter, som hertug Frederiks belejringshær lod slå i lejren foran København i 1523.¹²

Irsiglers ovennævnte definition indeholder formuleringen ”centrale funktioner af kultisk-kulturel art”. Anders André har brugt kirker og kirkestruktur til en (omstridt) periodisering af de danske middelalderbyer, og kirkerne er uden tvivl vigtige for byfunktionen i Danmark i vor periode.¹³ De kan ganske vist i nogle tilfælde være ”filialer”, kapeller, under andre kirker, men som Hans Andersson har pointeret, var kirker tilsyneladende gennemgående med fra begyndelsen i langt de fleste tilfælde og kan anses for grundlæggende i middelalderens byfunktioner.¹⁴ I byer som Lund og Roskilde er dette helt markant, og også ved de tidlige byer, som eksisterede i 800-tallet – Ribe, Hedeby og Aarhus – lå der tidligt kirker, omend ikke fra begyndelsen. Rent bygningsmæssigt må store kirker i små sogne i al fald være en indikator for et sted, hvor folk bor tæt og ikke kun lever af landbrug, altså en by. Et eksempel på betydningen af dette for vore tolkninger er Stubbekøbings store treskibede bykirke fra først i 1200-tallet, der gør det muligt med sikkerhed at sige, at her var en by, skønt intet i de skriftlige kilder siger det – og i øvrigt at identificere denne by med den ellers ukendte by Høgekøbing i Kong Valdemars Jordebogs Købstadsliste fra ca. 1241.¹⁵ Som understreget af middelalderforskeren Ebbe Nyborg udgør middelalderens kirker og sogne hovedkilder til tidens bydannelse og byudvikling og selve udviklingen af bykultur.¹⁶

I almindelighed er en kulturel centralfunktion naturligvis vigtig for bydefinitionen. Skoler, kunst, bog-

Fig 1.1.4. Byerne var udgangspunkt for kristningen af Danmark, og den by, der stod som idealet for den tidlige middelalders danske byer, var det himmelske Jerusalem. Den var beskrevet i Johannes' Åbenbaring: "Dens stråleglans er som den dyreste ædelsten, som krystalklar jaspis. Den har en stor og høj mur med tolv porte, og over portene tolv engle og indskrevne navne, det er Israels tolv stammers". Man opfattede i middelalderen Jerusalem ikke kun som en historisk by, men også som et billede på den kæmpende kirke – med en særlig betydning på grund af korstogene. I mange af landets kirker blev byen Jerusalem afbildet. Det gyldne alter fra Lisbjerg Kirke ved Aarhus, dateret til o. 1140, associerer også i sin helhed til denne. Over Lisbjergalterets midtfelt finder man sigende inskriptionen CIVITAS HIERVSAL(EM) (byen Jerusalem). Foto: Nationalmuseet.

tryk – alt lejrede sig i byen. Som fremhævet af den norske middelalderhistoriker Knut Helle og andre er det mest karakteristiske for byer i det hele taget nok deres flersidige centralfunktioner. Byer samler en masse funktioner, og de kommer ofte over tid til at rumme flere og flere.¹⁷

Bydannelseprocesser og bykultur

I diskussionen om byer er der peget på, at den umulige søgen efter en generel definition af den eksisterende by må være mindre vigtig end en indkredsning af bydannelseprocessen, urbaniseringen, som et – mere eller mindre lineært – forløb. En beskæftigelse med de processer, der danner byen og bevirker, at folk bor tæt, gør

det muligt at undgå de skarpeste diskussioner af, om noget var en by eller ej. Det handler i stedet om at fastslå den successive tilegnelse af de funktionelle, topografiske og retslige træk, der kan bruges til at definere en by. Det gør det også muligt her at inddrage bebyggelser, der var på vej, men ikke blev til slutpunktet, en by i middelalderlig forstand. På den baggrund kan vi mere meningsfuldt placere store centrale gårdsanlæg fra jernalderen som Gudme på Fyn, Lejre og Tissø på Sjælland og Uppåkra i Skåne, handelspladser ved kysterne eller anlæg som vikingetidens ringborge i vor sammenhæng (se kap. 2.3). I beskrivelsen af processen må de handelsnetværk, som skabtes af handlende, tildeles en stor betydning. Som følge af netværksdannelse opstod der allerede i den tidlige vikingetids Nordeuropa knudepunkter, med udviklet fjernhandel og håndværk, hvis eksistens naturligt ledte frem mod middelalderens urbaniseringsproces.¹⁸

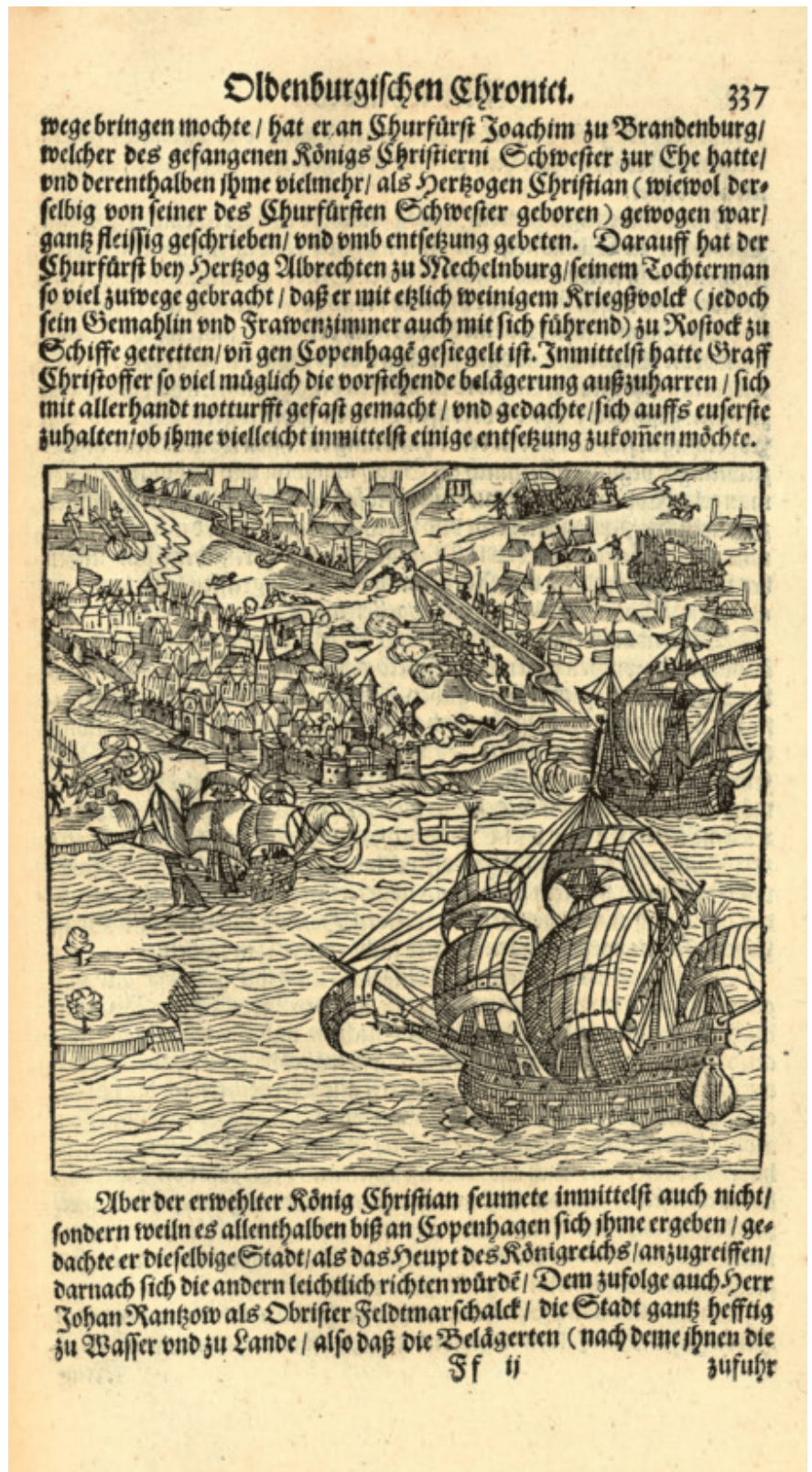
For tiden er der i europæisk forskning en stærk interesse for et andet og mindre målbart aspekt af byen, nemlig det sociologiske: dens identitet, dens livsstil og opfattelser af dens rum.¹⁹

Begrebet "urbanitet" er hyppigt benyttet til karakteristik af disse forhold. Den svenske arkæolog Peter Carrelli har peget på, at det må være af stor betydning at fastslå udviklingen af middelalderens byidentitet. Han

Fig.1.1.5. Side fra *Rimkrøniken* eller "Den danske krønike", der blev trykt i København 1495 af Gotfred af Ghemen. Man ser Sveriges, Danmarks og Norges rigsvåbner over en bymur, der symboliserer København. Billedet af byen ved havet er på ingen måde realistisk, men er en modificeret version af byens gamle segl. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Fig 1.1.6. Hamelmans *Oldenborgske Krønike* fra 1599 indeholder et træsnit forestillende Københavns belejring i 1536. Der er tale om et stærkt stiliseret bybillede, der dog gengiver situationen med belejrernes skanser omkring byen, og man ser også en mølle og en galge foran byen. Måske kan træsnittet gå tilbage til en ældre afbildning. Vi nærmer os den realistiske afbildning af byer. Foto: Bayerische Staatsbibliothek, München.

følger her i sporet fra den ligeledes svenske kultursociolog Börje Hanssen, der i 1952 fremlagde sit forsøg på at skille urban og rural (*pagan*) kultur i 1700-tallets Skåne, men Carellis felt er netop de tidlige danske byer.²⁰ Hans tese er, at den materielle kultur tillader os at se fremvæksten af en urban identitet, der deltes af alle i byen uanset køn, alder og social stilling. På grundlag af materiale fra de danske byer, navnlig Lund, konkluderer han, at udviklingen mod bykultur skete i tiden ca. 1075-1150. I denne tid begyndte man i byerne at arbejde, bo og spise på andre måder end på landet. Og, mener han, også at tænke på andre måder.

Det vil være et fokuspunkt for denne bog at se på udskillelsen af byen fra landet, også med hensyn til hvad folk tænkte. I tilslutning til eksempelvis den canadiske forsker Rossignol kan vi understrege vigtigheden af den samtidige terminologi.²¹ Hvornår kaldte man den bebyggelse, man boede i, for en by? Det skal i det følgende diskuteres, om byen har et særligt ”væsen”. Opstod der mon særlige forestillinger, mentaliteter og loyaliteter ved at bo i byer? Trivedes en vis anonymitet her? Interessant er i den forbindelse et emne, der er fremme i debatten, nemlig om middelalderens byer var multietniske? Hvor stor rolle spillede de fremmede i byerne?

Hvad denne bog skal handle om, er altså den danske by i middelalderen, et sted, hvor mange mennesker boede tæt og permanent hele året i en forholdsvis struktureret bebyggelse og havde erhverv som handel og håndværk. Vi vil lægge vægt på, at byernes handel indgik i langtrækkende netværk, og der her eksisterede et relativt specialiseret håndværk, men skal heller ikke glemme, at byerne var steder, hvor man byggede kirker og andre institutioner. Den retslige og skattemæssige udskillelse fra det øvrige land ligger vel mere yderligt i vor indkredsning af byen, men er med til at overbevise om, at vi har med en sådan at gøre. Det følgende skal være byens historie, en historisk fremstilling med inddragelse af alle relevante kildetyper, der skildrer og også tolker og forklarer byernes opkomst og særlige betydning i den udvalgte periode. Vi vil skildre byens fysiske fremtræden, men ikke glemme dens institutioner og mennesker.

1.2. Danmarks byer

Det område, der behandles i denne bog, er middelalderens danske rige i tiden mellem 1100 og 1536. Alle byer inden for dette område i middelalderen er vort emne. Det gode argument for at behandle byerne på landsplan er, at de i princippet var underkastet samme styre. Byer er ganske vist udtryk for økonomiske processer, men de er lige så meget skabt i et samvirke med en styrende magt. De danske byer har nydt godt af de danske regenters beskyttelse og privilegier og har været underkastet ens pligter og har måttet slås med de samme fjender. Det gør efter vor mening, at det er meningsfuldt at skrive samlet om de danske byer i middelalderen.

Det danske rige

Det danske rige er imidlertid ikke uden videre nogen helt fast enhed. Til en begyndelse er det omtvistet, hvornår riget samles under en konge – og hvad det betyder, at riget er samlet – og hvordan vi skal opfatte kongemagten. Visse forskere betoner en sen rigssamling i 900-tallet, andre er af den overbevisning, at det danske rige opstod i 700-tallet, og atter andre, at danerne allerede i 500-tallet beboede et område mere eller mindre svarende til det middelalderlige Danmark og i perioder var samlet under en konge.²²

Det er tydeligt, at hvis man taler om et tidligt rigsdækkende styre, så faldt dette styre hyppigt fra hinanden i mindre dele. I det sene 800-tal og først i 900-tallet kan der ikke have været noget samlet Danmark, og det gamle Dannevirke, som gik helt tilbage til 400-500-tallet, og som ellers markerede en sydgrænse, forfaldt.²³ Et godt barometer for den tidvise eksistens af en stærkere dansk kongemagt er på den ene side Dannevirkes opretholdelse og på den anden side et overherredømme over dele af Sydnorge med handelspladsen Kaupang.²⁴ At Danmark samles igen i anden halvdel af 900-tallet, nemlig under Harald Blåtand († senest 987), er forholdsvis accepteret i forskningen. Det kan med stor sikkerhed udledes af hans byggeri af ringborgene, Jellingemonumenterne samt påvisningen af en landsdækkende udmøntning med tilnærmelsesvist monopol

Fig. 1.2.1. Danmarks middelalderbyer inden for denne bogs periode, 700-1536. Visby på Gotland kan efter 1361 regnes som dansk.

i årene ca. 973-85.²⁵ Der synes at være realiteter bag den store Jellingestens hædrende omtale af ”den Harald, som vandt sig hele Danmark og Norge og gjorde danerne kristne.”

Med det kristne danske kongeriges konsolidering i 1000-tallet er grænserne i al fald klarere, og området ret veldefineret: det danske rige med Skåne, Halland og Blekinge. Mod nord havde man nu et samlet Norge, ”et hæsligt stenet sted med golde klippeegne”, som den berømte danske historieskriver Saxo beskriver det, samt Sverige, der først langsomt blev til et samlet rige.²⁶ Mod syd måtte man til stadighed definere sit forhold til det tyske rige. Materielt og geografisk afspejles det stærkere kongerige Danmark af det møntmonopol, som gennemførtes o. 1065, og af etableringen af

et net af bispedømmer med domkirkebygningen som centrum o. 1060.²⁷ Centraliseringen må imidlertid ikke overvurderes og var næppe gennemgribende i rigets udkanter, som det kan illustreres ved skattefundet fra Lundby Krat nær Aalborg fra o. år 1100, som er fuldt af udenlandske mønter. Generelt understreges det i nyere forskning stærkt, at den danske konges magt i 1100-tallets første halvdel formentlig var ganske begrænset af en række elitekollektiver, der kunne udøve selvstændig magt over områder som Falster og Lolland.²⁸

Rigets grænser var stadig ikke fastlagte med sikkerhed. Områder som Halland, Blekinge og Bornholm kom formentlig først i det sene 1000-tal og i løbet af 1100-tallet under direkte dansk kontrol. Da det danske rige ekspanderede i Nordtyskland i det sene 1100-tal og

frem i 1200-tallet, medførte det, at bl.a. Lübeck blev tæt knyttet til Danmark, en situation, der dog ophørte med nederlaget ved Mölln i 1225. Det var, som arkæologien nu har vist, under dansk herredømme, at byen udviklede sig til Østersøens storby.²⁹ Femern hørte ganske vist nok til det danske rige i 1000-tallet, men blev først genvundet o. 1200, måske i de allerførste år af det 13. århundrede.³⁰ Fra da af og til 1320 forblev det en del af det danske rige, kun afbrudt af en kort holstensk besættelse i 1240'erne. I 1325 blev øen imidlertid givet til den holstenske greve som len.³¹

En feudal struktur blev også indført i de dele af Estland, som kom under dansk styre efter 1219. Estland udgjorde herefter en del af det danske rige, men blev styret som et hertugdømme, og området var delt mellem mange danske og tyske undervasaller, der skyldte kongen militærtjeneste.³² Af kilderne fremgår det, at Reval (nu Tallinn), Wesenberg og senere Narva var hovedsæder for den danske guvernør (*capitaneus*), som også styrede de kongelige domæner. Ved siden af landområderne var Reval vigtig for de kongelige indtægter fra fogedi, kroer og mønten. Dette forblev situationen, indtil Estland blev solgt til Den Tyske Orden i 1346.

Et tredje område udviklede sig også til et dansk len i form af et hertugdømme. Det er Sønderjylland el-

ler Slesvig. Dette sydjyske område var længe en fuldt integreret del af det danske rige, men i 1100-tallet ser man tegn på en begyndende anerkendelse af området som noget for sig. Der tales om Jylland "norden å" og "sønden å", dvs. nord og syd for Kongeåen. Kursen mod det selvstændige hertugdømme Slesvig blev lagt i kong Valdemar 2.s regeringstid (1202-1241). I 1232 overgav denne konge sin søn Abel "hertugdømmet Jylland", dvs. Sønderjylland, og 1237 blev Abel gift med holstenergreven Adolf 4.s datter Mechtilde, der med i ægteskabet bragte herredømmet over Rendsborg. Gennem dette ægteskab havde kong Valdemar rent faktisk påbegyndt skabelsen af en "delstat" mellem kongeriget Danmark og Holsten. Omkring 1300 fremstod hertugdømmet Sønderjylland som en stærk statsliggende enhed, men i 1320'erne var det slut, og området samt langt det meste af Danmark kom under holstensk styre. Fra 1340 begyndte gensamlingen af kongeriget Danmark under Valdemar Atterdag (1340-75), mens Sønderjylland/Slesvig kom under mere og mere konsolideret holstensk styre, indtil dronning Margrete 1. (1376-1412) efter 1404 søgte at genvinde landsdelen.

Forsøget blev ikke kronet med held, og i 1435 havde Kong Erik af Pommern (1396-1439) ikke anden mulighed end at slutte fred med holstenerne og overlade den

Fig. 1.2.2. Den gamle by i Tallinn (der betyder "danskernes by"), fra middelalderen og til 1918 kendt som Reval. Den nuværende estiske hovedstad blev grundlagt efter den danske erobring i 1219, og her opførtes en stærk borg, hvor den danske guvernør residerede. Byen fik lybsk stadsret og fremstod som tysk. I 1346 solgte danskerne byen med de øvrige besiddelser i det nordlige Estland til Den Tyske Orden. Det er en definitionssag, om byen hører med i en dansk byhistorie, og i dette værk behandles den kun sporadisk. Foto: Alamy Stock Photo.

Fig. 1.2.3. Bymuren omkring Visby på Gotland i Sverige. Byen, der er omgivet af en over tre kilometer lang mur fra middelalderen, havde sin blomstring i tiden fra 1100-tallet og frem i 1300-tallet. Byen indgik i det danske rige fra kong Valdemar Atterdags erobring af den i 1361 indtil Sveriges overtagelse af den i 1645, og med en vis ret kan den altså regnes blandt de danske byer i denne tid. Foto: BP.

holstenske greve Sønderjylland. Situationen vendte så i 1460, da Slesvigs bisp fra rådhuset i Ribe kunne forkyn- de, at det slesvig-holstenske råd havde valgt kong Chri- stian 1. af Danmark (1448-81) til "hertug af Slesvig og greve af Holsten". Dermed var den statsretlige linje lagt for området frem til nederlaget i 1864.³³

I 1460 regerede den danske konge allerede over andre statsenheder, nemlig Norge med bilande og Sverige med Finland. Den danske konge var regent i Kalmar- unionen, hvis begyndelse formelt markeres af Erik af Pommerns kroning til konge over de tre riger i Kalmar i 1397. Unionen med Sverige viste sig skrøbelig og må siges at slutte, da der udbrød oprør i Sverige, og Gustav Vasa i 1523 blev udråbt til Sveriges konge, selv om tan- ken om den nordiske union levede nogle år endnu.³⁴

Rammen

Man kan argumentere for andre rammer end den her anlagte. Danmark er en variabel størrelse, og Kalmar- unionen fremstod eksempelvis i perioder som rammen om en samlet økonomisk politik. Markant i den sam- menhæng er eksempelvis Christian 2.s (1513-23) stor- stiledede planer om en nordisk handelsunion, hvor Stock- holm og København skulle stå sammen.³⁵ Trods alt vil vi dog fastholde, at det giver god mening at operere med

det danske rige som vor analyseenhed. Dette rige udgør i sin kerne en forbløffende stabil enhed, som egentlig først brydes ned med 1600-tallets svenskekrige og af- ståelsen af Skånelandene.

Anlægger man en økonomisk vinkel, er der ingen tvivl om, at større perspektiver kunne være vigtige. De danske middelalderbyer kan ikke forstås uden den in- ternationale sammenhæng. I høj- og senmiddelalderen indgår de i et byhierarki, hvor toppen ikke udgøres af danske byer, men af de nordtyske, og med Lübeck som kronen på det hele. I videre forstand er naturligvis hele den europæiske byudvikling med dens centre i Italien og Flandern yderst vigtig for vort emne.

Vi vil imidlertid sætte grænser. Vi vil som sagt hol- de os til det gamle danske kongerige, altså Jylland med Sønderjylland til Ejderen, Fyn, Sjælland med øer, Born- holm, Skåne, Halland og Blekinge. Kun undtagelsesvist vil vi erindre om steder som Kaupang i Norge, som sy- nes skabt under danske vikingetidskonger, om Lübeck under det danske herredømme først i 1200-tallet eller om Visby på Gotland, der definitivt var dansk fra 1361 – og håbe, vi kan henholde os til Goethes ord om, at først i begrænsningen viser mesteren sig.

1.3. Kilder og litteratur

Billedet af de danske byer skal bygges på en kombination af mange kilder. I første række står de skriftlige og arkæologiske kilder, men hertil føjer sig de stadigt mere sofistikerede udsagn, der kan opnås via naturvidenskabelige metoder. Der er nemlig ingen tvivl om, at helt nye erkendelser i de kommende år vil komme fra undersøgelser af jordlag, affald og knoglemateriale. Hertil kommer udsagn fra bl.a. møntforskningen (numismatikken) og fra seglforskningen. Vi har desværre ikke samtidig kort over byerne fra middelalderen, men retrospektive slutninger ud fra yngre kartografisk materiale er også et vigtigt element i forståelsen af byernes topografiske udvikling. Ikke altid føjer kildernes udsagn sig uden videre sammen, men eksempelvis kan de materielle kilder ofte bidrage inden for felter, hvor de skriftlige kilder er tavse eller få. Det er naturligvis målet at nå en forening af alle kildetyper i besvarelse af de relevante spørgsmål.

Arkæologi

Man er altid stødt på spor af sine forgængere, når man gravede i byerne. I 1748 omtalte rektor ved Aarhus Katedralskole Jens Worm således fundet af rester fra byens Helligåndshus, ”som gjorde modstand, når de stødte på den flittige gravers spade”.³⁶ Arkæologien som videnskab og dens benyttelse i byerne er imidlertid forholdsvis ny.

Der er meget stor forskel på, i hvilket omfang der er foretaget arkæologiske undersøgelser i de forskellige byer. I Lund har man gravet i mere end 100 år, og byen er en af de arkæologisk bedst undersøgte middelalderbyer i Europa. Samtidig er den i areal også Nordens største middelalderby med meget betydelige arkæologiske levn. I byens centrum er der op til 7 meter kulturlag.³⁷ Andre byer – specielt de mindre – er næsten uden arkæologiske udgravninger. Årsager hertil kan være flere: Udviklingen kan være gået uden om byen, således at der ikke har været væsentlige anlægsarbejder, der har krævet arkæologiske undersøgelser, bykernen kan være fyldt med fredede og bevaringsværdige huse, således at

der ikke sker indgreb, og det kan have haft stor betydning, om byen har eller har haft et museum med en leder med interesse for middelalderen.

Kulturlag

Byernes arkæologiske kulturlag er de fysiske rester af menneskelig aktivitet, som er aflejret på forskellige steder. Tidligere herskede der en opfattelse af, at kulturlaget bestående af husrester, nedbrydningsmateriale, affald og gødning var aflejret på stedet, og at man nærmest kunne regne med en jævn tilvækst af kulturlag i den ældre middelalder, og at væksten ophørte i senmiddelalderen. I dag bliver det mere og mere klart, at en meget stor del af disse lag ikke er primært aflejrede, men kan være både sekundære og tertiære. Dette indebærer, at affaldet kan være deponeret i gruber, som senere blev tømt, eller det endte på gaden. Resterne af nedbrændte huse blev måske jævnet ud, hvor de stod, hvis det var ønskeligt at hæve grunden inden det næste byggeri. Affaldet var dog i mange tilfælde en plage, som man søgte at slippe af med på nemmeste måde; men i andre tilfælde blev det også udnyttet til at udjævne lavninger i terrænet. Præsten Bo Madsen købte i 1455 en øde grund i Roskilde (formentlig hvor kongsgården havde ligget):

”som var opfyldt med et vældigt bjerg af mæg og skarn, hidført alle vegne fra, fra gader og stræder og fra præstemænds og borgermænds gårde.”³⁸

Med venners hjælp og masser af øl lykkedes det Bo Madsen at få ryddet grunden på fem år.

Kulturlagenes tilvækst aftager dog ganske markant i senmiddelalderen. I et eksempel fra centrum i Lund er der en tilvækst på fire meter fra ca. 1000 til midten af 1300-tallet, men kun én meter for den efterfølgende tid frem til vore dage.³⁹ Forandringen skyldes flere forhold. Gødningen blev udnyttet på markerne, faste gadebelægninger gjorde det nemmere at holde gaderne rene, husene havde sandsynligvis en længere levetid, og beboerne blev opmærksomme på problemerne med mæg og affald. Når kulturlaget har fået det store omfang i

Lund, skyldes det gode bevaringsforhold for organisk materiale takket være undergrundsmaterialet af ler, en tilstrømning af vand og et iltfrit miljø grundet stor tilførsel af organisk materiale.⁴⁰ Omvendt vil sandjord, udtørring af lagene og en hyppig omrodning føre til en hurtig nedbrydning af det organiske materiale og en mineralisering af jorden. Herved bliver de enkelte lag tyndere og fundsammensætningen anderledes. Trods den store ophobning i kulturlagene vil det normalt kun være meget beskedne andele af et givet materiale, som ender i de arkæologiske lag. Det ses klart af keramikfundene, hvor de engang hele kar kun vil være repræsenteret af et enkelt eller ganske få skår.

Et væsentligt forhold ved de byarkæologiske undersøgelser er det banale, at der stadig står en nutidig by ovenpå (fig. 1.3.1). Arkæologerne kan således kun i meget begrænset omfang grave, hvor det synes mest optimalt, og ofte er der ikke helt overensstemmelse mellem nutidens og datidens strukturer, således at betydningsfulde elementer kan være skåret af nutidige grænser.

Fig. 1.3.1. Udgravning i franciskanerklostret i Svendborg i 2007.

Undersøgelsen fandt sted, hvor en hovedgade (Frederiksgade) og jernbanen Odense-Svendborg krydser hinanden, hvilket er lige over skellet mellem klosterkirkens kor og skib. Billedet viser, hvor problematisk det kan være at udføre arkæologi inde i en moderne by. Foto: HKK.

Her har vikingebyen Hedeby budt på optimale muligheder, idet byen blev opgivet i 1000-tallet, samtidig med at grundvandsspejlet siden er hævet og dermed har givet gunstige bevaringsforhold.⁴¹

Selv om der som nævnt er gravet meget i Lund, er det dog i virkeligheden kun en meget beskedent andel af byen, der er undersøgt.⁴² I andre byer er det oftest meget mindre dele, der er udgravet. Alligevel tolkes resultaterne fra enkelte udgravninger undertiden ganske markant, med det resultat, at ellers overbevisende hypoteser hurtigt må ændres. Eksempelvis blev nogle trækonstruktioner, der oprindeligt var placeret rækkende ud i Slien ved Slesvig, og som blev fundet i 1970'erne

Fig. 1.3.2. Udgravning i 2008-09 i Ribe syd for domkirken. Udgravningen ændrede helt opfattelsen af Ansgars Ribe. Undersøgelserne viste, at der ved domkirken havde været en meget tidlig kirkegård, som gik tilbage til slutningen af 800-tallet. Før denne udgravning havde nogle forskere egentlig betvivlet, om Ansgar virkelig fik bygget en kirke i Ribe. Foto: Sydvestjyske Museer, 2008.

og 1980'erne, tolket som en lang række selvstændige anløbsbroer. Sådan blev de også gengivet gang på gang i litteraturen.⁴³

Det har nu vist sig at være sammenhængende flerfunktionelle konstruktioner, opstået i forbindelse med kystbeskyttelse og indvinding af flere byggegrunde i byen på den oprindeligt ganske lille halvø og sekundært brugt til markedsplads og muligvis til et værft.⁴⁴ Anvendelsen som kaj for sejlene skibe blev først mulig ved udbygning i 1095.

I 2008 blev det for Ribe hævdet:

”Det vil være uventet, at der har stået en kirke på sydsiden af åen o. 1000, når vi ikke der har fundet noget, der kan dateres til før ca. 1077.”⁴⁵

Året efter fandt man ved domkirken en kristen kirkegård fra vikingetiden.⁴⁶ Her har man nu påvist 82 grave fra en kirkegård, der blev anlagt i 800-tallet (fig. 1.3.2). Alt tyder på, at kirkegården var ganske stor. Undersøgelsen ved domkirken har således helt ændret den topografiske opfattelse af Ribe. Der må have stået en kirke på sydsiden, og den må være opført tidligt.

Det er næppe sidste gang, vi ser, at markante arkæologiske standpunkter ændres. Danmarkshistorien skal ikke skrives om, hver gang spaden stikkes i jorden; men fundene skal analyseres omhyggeligt og vurderes i en samlet kontekst. Trods tolkningsmæssige problemer er arkæologien dog en helt uomgængelig og stadig voksende kilde til viden om de middelalderlige byer.

Datering

Omkring 1980 begyndte man inden for arkæologien at anvende en ny dateringsmetode kaldet dendrokronologi. Ved hjælp af årringsmålinger kan man bestemme et egetræs fældningstidspunkt. Hvis barkkanten er intakt, fås det præcise årstal, og hvis den bløde yderste del, splinten, er bevaret, kan man få en datering med en afvigelse på måske 10 år. Metoden har for så vidt revolutioneret arkæologiens dateringsmuligheder dér, hvor der er bevaret konstruktioner af egetræ. De arkæologiske fund kan nu relateres sikkert til historiske begivenheder. Inden for byarkæologien med relevans for Danmark har dateringerne fra Lübeck i første fjerdedel af 1200-tallet nok medført den mest markante ændring i opfattelsen af en periode. Tidligere blev danskertiden 1201-1225 opfattet som en katastrofal periode for byen med undertrykkelse og armod.⁴⁷ Så længe de fysiske levn ikke kunne dateres præcist, måtte de være opført enten før 1200 eller efter 1225. De dendrokronologiske dateringer har derimod vist, at danskertiden udgjorde byens mest ekspansive periode i middelalderen.⁴⁸

En anden naturvidenskabelig dateringsmetode er C14-datering. Metoden er baseret på henfaldstiden for den radioaktive kulstofisotop 14C. Grundet den variable radioaktive proces vil der nødvendigvis være en usikkerhed. Den vil variere, lidt afhængigt af hvornår i middelalderen prøven stammer fra, men vil ofte ligge på +/- 50 år eller mere, hvilket er meget i en middelaldersammenhæng, men mange sammenfaldende prøver vil dog kunne styrke den centrale datering.⁴⁹

Ved lidt ældre arkæologiske undersøgelser vil dateringen ofte være baseret på en typologisk vurdering af genstandsmaterialet med de usikkerheder, dette medfører. Dette betyder ikke, at de ældre undersøgelser ikke kan anvendes. Deres dateringsværdi er blot ikke på niveau med udgravninger, hvor trækonstruktioner er blevet dendrodateret.

Stående bygninger

I langt de fleste danske byer er der bevaret en middelalderlig kirke – enkelte har flere. I middelalderen var kirkerne omgivet af en lille kirkegård. Bortset fra ganske

få steder som eksempelvis Bogense by er dette forhold udvisket, fordi kirkegården er udvidet, nedlagt, blevet brolagt eller udnyttet som torv og parkeringsplads.⁵⁰ Mange byer har også bevaret dele af et kloster, som kan variere fra en enkelt længe til et velbevaret anlæg som karmeliterklostret i Helsingør, der stadig lægger beslag på en stor del af den middelalderlige bykerne.

Af verdslige huse er kun en lille andel bevaret, og det er nok i høj grad de bedste, der har overlevet. Gennem de seneste ca. 40 år er der på dette område erkendt et betragteligt antal hele eller delvise middelalderlige huse.⁵¹ Der kommer næppe flere hele huse frem, hvorimod vi sikkert vil blive ved med at opdage rester af huse, som indgår i nyere bygninger. Der findes desværre ikke nogen samlet oversigt over de middelalderlige byhuse.

Vedrørende de militære anlæg er bevaringsgraden langt mindre. Af de store borge, bymure, høje volde og dybe grave samt byporte er kun meget lidt bevaret og giver slet ikke noget forståeligt billede af det middelalderlige udtryk.

Kartografi og kortbrug

De første afbildninger af danske byer kom i renæssancen. I den sene del af 1500-tallet udgav Georg Braun i Köln et stort atlas, *Civitates orbis terrarum*, over vigtige mellemøstlige og europæiske byer med prospekter af kobberstikkeren Franz Hogenberg. I bind 4 fra 1588 gengives fra Danmark: Flensborg (fig. 4.3.9), Haderslev, Helsingborg (fig. 3.1.10), Helsingør, Husum, København, Landskrona, Lund, Malmø (s. 215) og Slesvig (s. 316). I det efterfølgende bind fra 1598 findes gengivelser af Eckernførde (fig. 4.2.5), Helsingør, Kolding, Odense (fig. 3.2.14), Ribe og Tønder. Takket være udgiverens kontakt til den slesvig-holstenske statholder Heinrich Rantzau kom der forholdsvis mange danske og slesvig-holstenske byer med i værket. Prospekterne er ikke målfaste eller baseret på opmålinger, men giver et ganske godt billede af en lang række danske byer – nogle bedre end andre.⁵²

Biskop Peder Hansen Resen fik til sit store, ikke udgivne, topografiske værk om Danmark fremstillet en

lang række kobberstik af danske købstæder udført o. 1677.⁵³ Resens prospekter er af vekslende kvalitet og bør bruges med forsigtighed (fig. 4.3.1 m.fl.).⁵⁴ Nogle synes at have indbygget historiske rekonstruktioner. Enkelte danske byer som Rudkøbing, Køge og Stege blev opmålt af den svenske ingeniørofficer Erik Jonsson Dahlberg under svenskekrigene 1657-60 (fig. 5.3.8). Disse byplaner er langt mere præcise end Resens prospekter.⁵⁵ Vi skal helt frem til slutningen af 1790'erne, før vi får kort over alle byer med en rimelig opmåling, såsom vejkort, grundtakstkort og konsumtionsgrænsekort (kort med angivelse af byens toldgrænse).⁵⁶ Kvaliteten kan dog selv her være lidt svingende.

For Projekt Middelalderbyens (se herom nedenfor) udvalgte byer blev der nytegnet kort af Matrikeldirektoratet på grundlag af matrikelkort i 1:1800 bygget på omhyggelige nyopmålinger fra 1863 og frem.⁵⁷ Kortene er

meget præcise og kan relateres til nuværende forhold. Deres værdi i forhold til nutidige kort er naturligvis, at alle de mange moderne ændringer med nye gadegenembrud og -udligninger kan elimineres. Sammen med indplaceringer af middelalderlige bygninger og arkæologiske fund vil kortene blive udnyttet til retrospektive analyser.

Ved en retrospektiv anvendelse af bykortene skal man være opmærksom på, at vore byer nogle steder er præget af en stærk fastholdelse af oprindelige strukturer, og andre steder har undergået voldsomme forandringer i løbet af middelalderen og efter perioden. En forestilling om, at byerne ”må være anlagt i deres senere velkendte former, og ... følgelig været stabile i deres opbygning gennem århundreder,” er ikke et holdbart udgangspunkt for en videnskabelig behandling.⁵⁸ Der vil utvivlsomt være byer, hvor en større retvinklet

Fig. 1.3.3. Georg Brauns atlasværk *Civitates orbis terrarum* med byprospekter af Franz Hogenberg har i bind 4 fra 1588 en række danske byer. Deres udsagn skal behandles kildekritisk, men er af stor betydning for opfattelsen af de danske byer. Her ses Kolding ved bunden af Kolding Fjord med den lille havn, sognekirken Skt. Nicolai Kirke, torvet med rådhuset og i baggrunden borgen Koldinghus.

Fig. 1.3.4. Saxo Grammaticus' "danske kongers og heltes historie", *Gesta Danorum*. Titelbladet til Christiern Pedersens førsteudgave af Saxo, der blev trykt i Paris 1514. Saxo, der skrev omkring 1200, omtaler i forbiarten en del danske byer, bl.a. "købmændenes havn", altså København. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

byplan som i Assens eller Køge antagelig er udlagt på én gang og stort set ikke har ændret sig siden senmiddelalderen. Til gengæld er der også byer, hvor de arkæologiske undersøgelser har vist, at byplanen har undergået store forandringer (se kap. 4.9). Kortene er nyttige, men kan ikke stå alene.

De skriftlige kilder

De danske skriftlige kilder fra middelalderen er i stor udstrækning blevet trykt gennem en indsats, der går tilbage til 1700-tallet.⁵⁹ Kun fra få danske byer har man dog forsøgt at udgive alle de skriftlige kilder fra middelalderen.⁶⁰ Som regel skal kilderne findes i udgivelser fordelt efter kildetype. De berettende kilder om de danske byer begynder tidligt med historien om missionæren Ansgar fra 800-tallet. Her møder vi omtaler af de to tidlige danske byer Hedeby – "Slaswich" – og Ribe.

Denne berettende kilde, *Ansgars Levned*, er værdifuld, men skal som de efterfølgende omgås med omhyggelig kildekritik.⁶¹ Kritisk læsning er eksempelvis også nødvendig over for Adam af Bremens krønike fra o. 1075, da dens erklærede mål er at forherlige ærkesædet Hamburg. Her finder man ellers mange ofte citerede oplysninger om bispebyerne i Danmark, især i fjerde kapitel "Beskrivelse af øerne i Norden".⁶² Heller ikke Saxo Grammaticus' *Gesta Danorum* er uden videre en tilforladelig kilde, da den primært er skrevet for at retfærdiggøre magtforholdene i Danmark o. 1200.⁶³

Men naturligvis skal de ældste beretninger udnyttes i det følgende, og de er endda hovedkilder. Derimod kan man sige, at klostrenes årbøger, de såkaldte annaler, hvor begivenheder er noteret år for år, kun sjældent giver overraskende informationer om de danske byer.⁶⁴ Og desværre savner vi i Danmark helt bykrøniker og byårbøger, som de kendes fra de tyske byer.⁶⁵

De særlige love, som regulerede livet i danske byer, stadsretterne eller bylovene, har traditionelt i høj grad været udgangspunkt for studiet af byerne. De udgør også et monument over byernes selvstyre og er en rig og fascinerende samling af oplysninger til deres liv, men normative er de.⁶⁶ Det betyder, at man altid i brugen af dem må overveje, om de er ført ud i livet. Her må det siges, at de, når man læser dem nærmere, i høj grad viser sig at være et udtryk for sædvaner og forhandlinger mellem kongemagt og by, dvs. et reelt politisk spil.

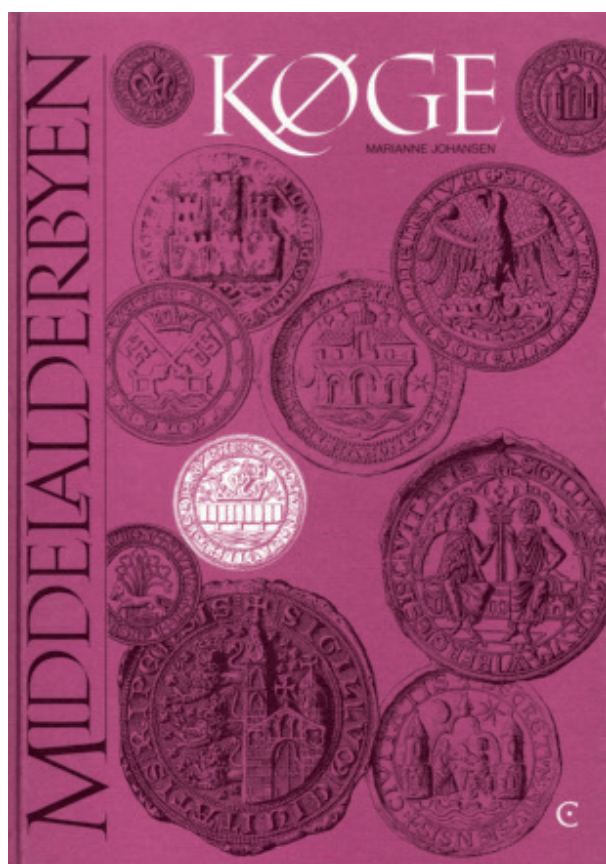

Fig. 1.3.5. Projekt Middelalderbyen udgav i perioden 1985-1992 seks bind med en nøje gennemgang af udvalgte danske byers middelalderlige udvikling og topografi. Aalborgmaterialet blev tilgængeligt i byens historie fra 1992. Endelig kunne man i 2013 takket være en bevilling fra Veluxfonden udgive et bind om Aarhus. Her ses forsiden af bindet fra 1986 om Køge.

De samme overvejelser gælder vedtægterne, skrårerne, som regulerede livet i gilder og lav.⁶⁷ Kun i mindre grad er der bevaret retskilder fra Danmark, der afspejler de sager, der blev ført, og de domme, der blev fældet, men det kan i al fald konstateres, at man dømte efter lovene.⁶⁸

Det altid solide udgangspunkt, når man skal nærme sig det levede liv i middelalderbyen gennem de skriftlige kilder, er brev materialet. De danske middelalderlige breve er udgivet samlet indtil 1412 og relativt let tilgængelige indtil 1513. Antallet af breve fra det første doku-

ment dateret 1085 og til ind i 1200-tallet er få, men da det først sætter ind, må man sige, at der i dette materiale, som i høj grad består af ejendomsdokumenter, ligger mængder af information til middelalderbyernes topografi og sociale forhold.⁶⁹ Det kan suppleres af regnskabsmaterialet i form af jordebøger og skattelister. Særlig vigtig er her den såkaldte *Kong Valdemars Jordebog* fra først i 1200-tallet, som megen dansk forskning har kredset om.⁷⁰ Af stor betydning er imidlertid også de senere rådstueregnskaber, skattelister og mandtalslister fra de danske byer.⁷¹ I et enkelt tilfælde, nemlig Flensborg, har de muliggjort en nærmest fuldstændig rekonstruktion af byhusenes ejere fra 1400-tallet og frem.⁷² Handelslivets særlige sfære kan man studere gennem mange kilder, men her må de få bevarede danske købmandsbøger inddrages sammen med det omfattende nordtyske materiale.⁷³ I almindelighed må man selvfølgelig heller ikke glemme hele det udenlandske kildemateriale, der rummer mange referencer til danske forhold.

Forskningen 1: Bymonografier

På grundlag af de foreliggende kilder har man søgt at skrive de danske byers historie.⁷⁴ I forskningen kan man udskille flere traditioner. Der er her byens historie og byernes historie: den enkelte bys historie, bymonografien, over for de samlede fremstillinger af grupper af byers historie. Hertil kommer så de afhandlinger, der studerer aspekter af samfundet, som inkluderer byliv.

Klassikeren blandt studier af den enkelte by er overlærer J.F. Kinchs *Ribe Bys Historie og Beskrivelse*, hvis første bind "Indtil Reformationen" udkom i 1869. Dens kvalitet er først og fremmest dens filologiske grundighed i forhold til originalkilderne, dens gennearbejdedhed og redelighed, men som historikeren Claus Bjørn skriver, den er også "et i formen tungt, annalistisk opbygget arbejde".⁷⁵ Bogen er blevet fulgt af mange nye og mere syntetiserende forsøg skrevet af fagfolk og gennemgående med et højt fagligt niveau – et vidnesbyrd om den stigende mængde uddannede faghistorikere og arkæologer fra slutningen af 1970'erne. Et tidligt eksempel på den akademiske byhistorie er *Odense Bys Hi-*

storie fra 1982, som i høj grad blev skrevet af ansatte på det daværende Odense Universitet.⁷⁶ Efter dette værk er fulgt andre kvalitetsbyhistorier om bl.a. Aalborg, Aarhus, Viborg, Roskilde og Ribe.

En helt anden form for bymonografier voksede ud af det såkaldte Projekt Middelalderbyen. I 1976 vedtog Det Humanistiske Forskningsråd at iværksætte et stort flerårigt forskningsprojekt kaldet Projekt Middelalderbyen, og der blev i august samme år nedsat en styringsgruppe med professor Olaf Olsen som formand.⁷⁷ Formålet var at udvikle og

“anvise dansk arkæologi nye veje til rationel udnyttelse af de begrænsede midler, som i den kommende tid kan forventes at være til rådighed for arkæologisk virksomhed i byerne.”⁷⁸

Der blev i projektperioden undervist i metoden på Dansk Kulturhistorisk Museumsforenings kurser, men interessen var dog ikke stor nok til, at metoden blev taget i brug af museerne. Formentlig var man på dette tidspunkt ikke specielt interesseret i anvisninger fra universiteter, og enkelte steder ville man gerne selv stå for arbejdet. Projektet blev således kun gennemført for de udvalgte ti byer (Aalborg, Horsens, Køge, Odense,

Fig. 1.3.6. Udgravning i Viborg for Projekt Middelalderbyen i 1981. Hovedformålet med projektet var at vise, hvordan man kunne skaffe betydelig viden om byerne ved mindre målrettede udgravninger. Her blev undersøgelsen i Viborg formentlig det mest succesrige. Skråt gennem felterne ses en opstabling af teglsten som fodrem i et hus med jordgravede stolper. Huset blev opført o. 1300 som det sidste i en ubrudt følge af huse tilbage i tiden til før år 1000 (se opmålt snit i fig. 2.4.6B). Dette var ganske nyt og ændrede helt opfattelsen af byens tidlige udvikling. På grund af en opstemning af vandstanden i Viborg-søerne blev området opgivet som bebyggelse og blev derfor frem til 1981 regnet for liggende uden for den middelalderlige by. Takket være den hævede vandstand var der i øvrigt meget gode bevaringsforhold for organisk materiale i det lille felt. Foto: HKK 1981.

Næstved, Ribe, Roskilde, Svendborg, Viborg og Aarhus) (fig. 1.3.5).⁷⁹ Arbejdsgangen bestod i indsamling af ældre kort, skriftlige kilder, fund og udgravningsberetninger samt geologiske boreprøver af hensyn til viden om det oprindelige terræn. Efterfølgende blev de forskellige kildetyper analyseret og samtolket med henblik på at udpege områder i de forskellige byer, hvor en udgravning ville kunne løse centrale spørgsmål omkring alder og topografisk udvikling i byen (fig. 1.3.6).

Fig. 1.3.7. Den danske kulturhistoriker Hugo Matthiessen (1881-1957) ved kameraet. Han skrev en række synteseværker, blandt andet om de danske købstæders middelalderlige historie i *Torv og Hærstræde* (1922) og *Middelalderlige Byer* (1927). Foto: Nationalmuseet.

Hensigten var at afprøve en arbejdsmåde, og det var tanken, at resultaterne skulle publiceres i et atlasværk med et væld af kort. Der blev derfor brugt mange kræfter på at diskutere kortgrundlag, udvalg af temaer og ensartede signaturer, således at et kort fra én by hurtigt kunne sammenlignes med et tilsvarende kort fra en anden.⁸⁰ I løbet af arbejdet indså man, at der på grundlag af indsamlingsarbejdet, bearbejdningen og de efterfølgende udgravninger var basis for at udgive selvstændige monografier over de enkelte byer.⁸¹ Skiftet til arbejdet med monografier begrænsede indsatsen med den såkaldte ”stampublikation”, der skulle indeholde de mange bykort, sammenfatninger vedrørende de 10 byer samt tematisk behandlede emner såsom havne, byplaner og møller.⁸² Stampublikationen blev udskudt,

til alle monografier var publiceret, hvilket endnu ikke er sket. Roskilde og Horsens resterer stadig.

Tanken om, at der kunne skrives et syntesebind om Danmarks middelalderlige byer på grundlag af arbejdet i Projekt Middelalderbyen, kan ikke genfindes i projektets arkiv, selv om forestillingen kan træffes fremført forskellige steder uden for projektets regi.⁸³ Projektets værdi ligger i den grundige og detaljerede sammenligning af forskellige kildetyper til et helhedsbillede af de udvalgte byer på et niveau, som slet ikke fandtes før projektets arbejde.

Forskningen 2: Synteser

En syntese over de danske middelalderbyer blev allerede forsøgt i 1920’erne med Nationalmuseets inspektør Hugo Matthiessens værker *Torv og Hærstræde* (1922) og *Middelalderlige Byer. Beliggenhed og Baggrund* fra 1927. De har haft stor indflydelse i forskningen og er da også båret af en klar tanke. Grundlæggende for Matthiessen er det at betragte byen som levende organisme, der har ”en puls” og oplever skiftende ”livsvilkår”. Men byerne ses ikke enkeltvis, de ses som grupper, der er knyttet til færdselslinjer, de ses:

”på en Baggrund, som fortøner sig med de skiftende Færdselslinjer; thi Byerne klyngede sig til disse, spirede, blomstrede eller sygnede i Sammenhæng med de store Bevægelser, som udefra sendte deres Dønninger mod vore Kyster.⁸⁴

Færdselslinjerne er afgørende i bogen, de veje, der bandt Danmark sammen. Matthiessen bedrev impressionistisk historieskrivning, men bestemt med den dokumentation, der dengang kunne opnås. Ser man hans værker efter i sømmene, har han været yderst velbelæst, ikke kun i det danske kildemateriale, men også i nyere udenlandsk litteratur, især den tyske.⁸⁵ Der er mange punkter, hvor vi efter de år, der er gået, kan gå i rette med Matthiessen, men alligevel forbliver selve hans tese om byen, der ligger i trafikens spor, og om et samfund, hvor udvekslinger i kombination med geografien driver byvæksten fremad, stadig relevant som synsvinkel.

Efter Matthiessens værk kan man nævne Gunnar Olsens lille og udmærkede, men meget politisk rettede, *De danske Købstæder gennem Tiderne*. Den er klart udtryk for en national oprustning under 2. Verdenskrig. Af større interesse er første bind af Vilhelm Lorenzens *Vore Byer*, der bredt og med mange interessante detaljer sammenfatter de danske byers udvikling i byplan, arkitektur og kultur.⁸⁶ Man må også omtale den ikke videre velredigerede rapport fra det nordiske historikermøde i 1977, der lagde stærk vægt på, at byerne blev anlagt på kongeligt initiativ for at opnå kontrol med handelen. I rapportdiskussionen kan man læse nogle af de temaer, der optog tidens historikere: variationerne mellem de nordiske lande, kongemagtens rolle, kirkens rolle og herunder en diskussion af begrebet ”byernes hellige landskab”. Rapporten bærer præg af, at samlede data om byerne endnu ikke var tilvejebragt, og kan på denne vis ses som pegende mod Projekt Middelalderbyen.⁸⁷

For at nå frem til en virkelig syntese må vi til den svenske middelalderarkæolog Anders Andréns *Den urbana scenen* fra 1985.⁸⁸ Dette urbansociologiske arbejde om de danske middelalderbyer er skrevet i bevidst opposition til synspunkter som de, Hugo Matthiessen står for, og kan karakteriseres som et udtryk for det, som dengang hed New Urban History. Hvor Matthiessen tænkte på kontinuitet, så er Andréns interesse diskontinuitet, brud. Det centrale er sammenhængen mellem statsdannelsesproces og byudvikling, og statsudviklingen ses altså som foregående i brud. Magtens forskellige fremtrædelsesformer betinger, at byerne var væsensforskellige i forskellige perioder. Metodisk er værket strukturhistorie med et vist marxistisk præg. Med hensyn til empirien i værket, særlig de centrale dele omkring kirkeudviklingen, har især Ebbe Nyborg rejst en kritik af Anders Andréns (og andre middelalderarkæologers) opfattelse af de tidlige byer som magtcentre. Idet han også stiller sig kritisk over for Hugo Matthiessens linje, siger han:

”Der må således sættes spørgsmålstegn ved både den traditionelle danske byforsknings opfattelse af byerne som ret selvgroede merkantile dannelser, og ved de nyere teorier,

specielt i svensksproget forskning, der lige så entydigt har villet se de tidlige danske byer som kongelige og kirkelige centre med dominerende administrative funktioner.”⁸⁹

Vi er historiografisk i bysytteserne nok på vej tilbage til en linje, der mere, men ikke ubetinget, betoner de manges initiativ, ikke uden videre kongemagtens. Det ser vi hos Ebbe Nyborg, og det ser vi, når arkæologerne Claus Feveile og Søren Sindbæk betoner friserkøbmændenes initiativer for at lægge parceller ud i 700-tallets Ribe.⁹⁰ Tilsvarende holdninger kommer til udtryk hos byforskeren Jørgen Elsøe Jensen, der nok har præg af Anders Andréns fremstilling, men egentlig først og fremmest bygger videre på Hugo Matthiessens linje.⁹¹ Byerne, dvs. primært højmiddelalderens byer, ses som produkter af en særlig samfundsform, nemlig bondesamfundet. Dette er toner, der ligner Andréns, blot er vi her gået fra den social-politiske udvikling i Danmark til fælles samfundsudviklinger i Nordeuropa. Forfatterens tese er, at plovbruget medførte et skridt fremad i udviklingen. Plovens indførelse betød på den ene side øget madproduktion, på den anden side øget behov for jern for den enkelte producent. Det førte til tab af selvforsyningsevnen og dermed skabelse af byer og markedsøkonomi. Kritik af Elsøe Jensen er bestemt mulig på flere planer. Eksempelvis er tesen udtryk for teknologisk determinisme, hvortil kommer, som ny forskning i muldfjælspløven viser, at det jo næppe er sandsynligt, at den kom med et slag. Hvis hjulploven blev brugt ret mange steder i Danmark allerede i jernalderen, som det ser ud til, falder tesen.⁹²

Det er svært med synteser. Men det er nødvendigt at prøve det, og vi skal forsøge det i håbet om, at det kan præsentere nogen ny viden, men også i erkendelse af, at værket kun vil stå en tid.

Gadenavne

☀ I middelalderens byer var der ikke offentligt fastlagte gadenavne, men naturligvis havde man brug for orientering, både når man færdedes i byerne og særlig da på skrift i ejendomsdokumenter. Det er fra ejendomsdokumenter som skøder og gavebreve, at vi især kender middelalderens gadenavneskik.⁹³ I ældre dokumenter mangler der ofte gadenavne, som da en Roskildeborger i 1267 overdrog et kloster en gård i Roskilde, der blot beskrives som ”øst for den gård, hvor jeg bor”. Alle må have kendt giverens bosted, så yderligere beskrivelse var unødvendig.⁹⁴ Man kunne også i 1200-tallets byer nøjes med at angive gårdnavn og sognetilhørsforhold.⁹⁵

Gadenavne blev nu almindelige, gerne med efterledet ”-gade”, men ”-stræde”, der oprindeligt betegnedes brolagt vej, blev også hyppigt brugt. Til de små og snævre gader brugte man betegnelsen ”-gang”, ”-sti” og ”-gyde”. Aalborgs Brødregade hed i middelalderen ”Brødregyde”, og i samme by fandt man ”Strandsti”, mens Roskilde havde og stadig har en passage med det betegnende navn Snæversti, hvorom det fortæltes, at da

en mand engang kom ridende igennem den på sin hest, sad han fast.⁹⁶ Da navnene ikke var officielle, kunne de ændre sig over tid.

I Ribe solgte en kvinde i 1457 sin gård, der lå ”i en gade, som fordum kaldtes Biskopsgade”. Gadens nye senmiddelalderlige navn er noteret på skødebrevet: ”Gråbrødregade”.⁹⁷ Andre gader, der skiftede navn, er ”Normangade” i Ribe, der 1506 var blevet til det nuværende ”Præstegade”.⁹⁸

Hovedgaden blev normalt betegnet ”Algade”/”Adelgade”, mens andre store gader kaldtes ”Hærstræde”, dvs. hærvej, ”Storegade” eller ”Bredgade”. ”Bredgade” er nævnt i Ribe allerede 1291. Naturligvis blev verdenshjørnerne ofte fra den ældste tid brugt i forbindelse med hovedstrøg, og i mange byer finder man ”Vestergade”, ”Østergade”, ”Nørregade” eller ”Søndergade”. Mejlgade i Aarhus hed i middelalderen ”Medelgade”, altså midtergaden.⁹⁹ Brolagte gader kunne få betegnelsen ”Stengade”, hvoraf en er nævnt i Roskilde ca. 1380.¹⁰⁰ Udfaldsvejene kunne også betegnes efter en nabo, som de var orienteret imod, f.eks. i Flensborgs

Fig. 1. Gadeskilt fra 1800-tallet fra Storegade i Randers. I middelalderen ledte denne gade ned mod å og havn. I byen blev gadenavnene første gang officielt fastlagt i 1798 og blev malet på gadehjørnerne. Foto: BP.

Fig. 2. Moderne gadeskilt i gaden Graven i Aarhus. Gadenavnet Graven vidner sammen med Volden om forløbet af vikingetidens og middelalderens forsvarsvold omkring byen. Foto: Kasper H. Andersen.

Angelbogade.¹⁰¹ Den førte ud til halvøen Angel sydøst for byen.

Inde i byen gav kirker og klostre sig udslag i gadenavne. Det kunne blot være uspecificeret som "Klostergade", men også præciseret efter bestemte klostre eller kirker. "Sankt Olsgade" i Roskilde optrådte i 1387 under navnet "Olofs Kirkegade" og var opkaldt efter byens Skt. Olai kirke. Andre markante bygninger afspejlede sig også i gadenavnes forled; det gjaldt for rådhus, skole, badstue, mølle, vandmølle og naturligvis torv. Et eksempel er Læderstræde i København, der i middelalderen hed "Ladbrostræde", fordi den lå ved en bro i havnen ved det nuværende Gammel Strand.

Enkelte borgere var så heldige at få opkaldt en gade efter sig. I Ribe har man fra 1442 omtale af "Mads Skrivers Gade", og Snaregade i København fik navn efter rådmænd Erland Snare, som ejede en gård her o. 1500.¹⁰² Koncentrationer af handlende gør sig gældende i "Kræmmergade", som man møder i Ribe i 1291, eller "Købmandegade", der eksisterede i Næstved i al fald i 1315.¹⁰³ Københavns Købmagergade har derimod ikke med køb at gøre. Sit nuværende navn fik den først i 1500-tallet; den hed før "Kødmangergade", dvs. slagtergade.¹⁰⁴ Boede en bestemt slags håndværkere samlet, gav det typisk navn til gaden. Det gjaldt således "Fiskergade", som træffes 1299 i Ribe, og den lundensiske "Lilla Fiskargatan", nævnt 1288.¹⁰⁵ København havde i senmiddelalderen en "Smedegade", der blev en del af Vestergade, og "Suderboderne", dvs. skomagerboderne.¹⁰⁶ Bodebebyggelser kunne i det hele taget danne udgangspunkt for navne, således "Klædeboderne" i København, hvor udskærerne solgte klæde.

En koncentration af fremmede blev i middelalderens København markeret ved navnet "Tyskmandegade", det nuværende Vimmelskiftet, en del af Strøget.¹⁰⁷ "Vendersgade" i Roskilde, som er kendt i

1400-tallet, bibeholdt erindringen om højmiddelalderens vendiske bosættelse.¹⁰⁸ Det er også sandsynligt, at Grønnegade i Ribe har navn efter folk fra Groningen i Holland.¹⁰⁹

Middelalderens mennesker var kreative, og mange ting kunne bruges i gadenavngivningen. Der var dyrenavne som "Hersegade" i Roskilde, nævnt 1314, hvis forled betegner en hoppe, og der var den 1419 omtalte "Elskovssti" i samme by, hvis navn tyder på, at her gik det livligt til! ☀